

Investigating the place of Waqf in the period of Qaraqoyunlu and Aqqoyunlu Turkmenst

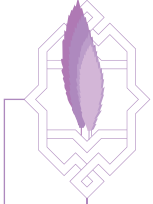
Sedighe Parvizinia*

Abstract

Waqf, whose history in Iran goes back to the pre-Islamic era, became more popular in the Islamic era. This tradition became so important that it was not neglected even in turbulent historical periods such as the era of the Turkomans of Qaraqoyunlu and Aqqoyunlu. The current research investigates the place and importance of Waqf in the period of Qaraqoyunlu and Aqqoyunlu Turkmens with the descriptive-analytical method and by using library sources. In order to carry out this research, the actions and decrees of the rulers and sultans of the two dynasties of Qaraqoyunlu and Aqqoyunlu, Waqf-Nameh and Moqufat of this period have been examined. The findings of the present research show that, despite the turbulent times and numerous political developments, the construction of public buildings and Waqf of properties and assets have been popular; especially, the decrees of the sultans about Moqufat and allocation of tax exemptions have shown the important position and great importance of Waqf at that time. Also, during this period, Waqf on the monument of imams, monasteries and mystics' tombs became more popular.

Key words: Waqf, Qaraqoyunlu , Aqqoyunlu, Turkmen.

*.Assistant Professor of the Quran and Hadith Research Institute
sedigheparvizinia@gmail.com

دراسة مكانة الوقف في فترة قراقويونلو و آق قويونلو التركمانية

صديقه بروبيزى نيا*

الخلاصة

ييعود تاريخ الوقف في إيران إلى عصر ما قبل الإسلام، واصبح أكثر شيوعاً في العصر الإسلامي. قد أصبحت هذه السنة من الأهمية لدرجة أنه لم يهمل حتى في الفترات التاريخية المضطربة مثل عصر التركمان قراقويونلو و آق قويونلو. يتناول البحث الحالي مكانة و أهمية الوقف في فترة تركمان قراقويونلو و آق قويونلو، وذلك باستخدام المنهج الوصفي التحليلي و باستخدام المصادر المكتبية. من أجل إجراء هذا البحث، تمت دراسة تصرفات و قرارات الحكام و السلاطين في مرحلتي قره قويونلو و آق قويونلو، و رسالات الوقف و الأوقاف في هذه الفترة. تظهر نتائج البحث الحالي أنه على الرغم من المراحل المضطربة و التطورات السياسية العديدة، إلا أن تشييد المباني غير الربحية و وقف الممتلكات و الأصول كان شائعاً آنذاك. خاصة أن مراسيم السلاطين الخاصة بالأوقاف و تخصيص الإعفاءات الضريبية أظهرت المكانة المهمة و الأهمية الكبيرة للوقف في ذلك الوقت. في هذه الفترة أيضاً كثرت الأوقاف على مرآد ابناء الأئمة و الأديرة و مزارات العارفين.

مصطلحات مفتاحية: الوقف، قراقويونلو، آق قويونلو، التركمان.

بررسی جایگاه وقف در دوره ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو

مقاله پژوهشی

صدیقه پرویزی نیا^{۱*}

چکیده

وقف که پیشینه آن در ایران به دوران پیش از اسلام بر می‌گشت، در دوران اسلامی رواج بیشتری یافت. این سنت آن قدر اهمیت یافت که حتی در دوران‌های پرآشوب تاریخی مثل دوران ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو از آن غفلت نگردید. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با به کار بردن منابع کتابخانه‌ای به بررسی جایگاه و اهمیت وقف در دوره ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو می‌پردازد. در راستای انجام این پژوهش اقدامات و فرمان‌های حکام و سلاطین دو سلسله قراقویونلو و آق قویونلو، وقف‌نامه‌ها و موقوفات این دوره مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد، علی‌رغم دوران پرآشوب و تحولات سیاسی متعدد، ساخت ابنیه عام‌المنفعه و وقف املاک و دارایی‌ها بر آن رواج داشته است. به خصوص فرمان‌های سلاطین درباره موقوفات و اختصاص معافیت‌های مالیاتی، بیانگر جایگاه مهم و اهمیت فراوان وقف در آن زمانه بوده است. همچنین در این دوره وقف بر بقعه امامزادگان، خانقاه‌ها و مزار عرفا رواج بیشتری داشته است.

واژگان کلیدی: وقف، قراقویونلوها، آق قویونلوها، ترکمانان.

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه قرآن و حدیث
sedighehparvizinia@gmail.com

۱. مقدمه

یکی از اموری که پیشینه آن در ایران به دوران باستان برمی‌گردد، موضوع وقف است. با ورود اسلام نیز با توجه به تأکید این دین بر خیرات و کمک به هم نوع، ساخت ابنیه عام‌المنفعه و تعیین موقوفات بر آن بیش از پیش رواج یافت. دوران حکومت دو اتحادیه ترکمان قراقویونلو و آق‌قویونلو از ادوار پر فراز و نشیب ایران است که همراه با منازعات بسیار بوده است. فرمان‌ها و وقفنامه‌هایی که از این دوران برجای مانده، حاکی از تداوم سنت وقف و رواج آن است. با این وجود پژوهش‌های جامع‌تری در این موضوع صورت نگرفته است. با توجه به این‌که اوج دوران رونق وقف در ایران، دوره صفویه می‌باشد، بیشتر پژوهش‌ها مرتبط به این دوره و گاه دوره تیموری می‌باشد.

هدف این پژوهش بررسی جایگاه وقف در دوره ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو است و در این راستا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به اقدامات و فرمان‌های سلاطین ترکمان و سایر موقوفات این دوره می‌پردازد. در واقع سؤال این پژوهش چگونگی وضعیت، جایگاه و اهمیت وقف در دوره ترکمانان، به ویژه با توجه به کشمکش‌ها و درگیری‌های متعدد است. درمورد موضوع پژوهش حاضر، تاکنون تحقیق مستقل و جامع‌تری صورت نگرفته است. البته پژوهش‌هایی هر یک از وقفنامه‌های این دوران را به تنهایی و بدون توجه به دوره تاریخی بررسی کرده‌اند. صدر (۱۴۰۱) در مقاله «نقش و جایگاه سادات در دوره ترکمانان آق‌قویونلو» به بررسی مناسبات و نقش‌آفرینی سادات در دوره آق‌قویونلوها پرداخته که در این میان اشاراتی به موضوع وقف شده است.

۲. مروری کوتاه بر دوره حکومت ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو

ضعف و منازعات جانشینان تیمور، زمینه را برای ظهور و قدرت‌نمایی ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو فراهم نمود. قراقویونلوها طایفه‌ای از ترکمانان بودند که در نیمه دوم قرن نهم هجری در اوج قدرت قرار گرفتند. آنان بعد از استیلا بر بغداد، آذربایجان و برخی مناطق دیگر به تدریج بر ایالت‌های فارس، اصفهان و کرمان سلطه پیدا کردند. اگرچه از بیرم خواجه (متوفی ۷۸۲ ق) و قرامحمد (حک: ۷۸۲-۷۹۱ ق) به عنوان مؤسسان سلسله‌ی قراقویونلو نام برده‌اند، اما بنیانگذار واقعی این سلسله قرايوسف (حک: ۷۹۱-۸۲۳ ق) بود. بعد از قرايوسف پسرانش اسکندر (حک: ۸۲۳-۸۴۱ ق) و جهانشاه (حک: ۸۴۱-۸۷۲ ق) به حکومت رسیدند. جهانشاه مشهورترین و مقتدرترین حاکم قراقویونلو بود که حتی توانست مدت

کوتاهی بر خراسان و هرات که تحت حاکمیت تیموریان بود، سلطه یابد (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۲۳۲، ۲۴۳، ۲۴۷-۲۵۷). در زمان او قراقویونلوها به اوج قدرت رسیدند. سرانجام جهانشاه در نبردی مغلوب اوزون حسن آق‌قویونلو گردید و کشته شد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۸۶-۸۷). بدین ترتیب دوران اوج قدرت‌نمایی آق‌قویونلو فرا رسید و آنان مناطق تحت حاکمیت قراقویونلوها را تسخیر کردند.

آق‌قویونلوها (یا بایندری‌ها)، اتحادیه‌ای از قبایل ترکمان بودند که در منطقه دیاربکر پدید آمد و با ضعف حکومت ایلخانی وارد عرصه سیاسی گردید. بنیانگذار واقعی حکومت آق‌قویونلوها، قراعثمان یولوک (متوفی ۸۳۸ ق) بود. البته پیش از او نیز افرادی در جهت تشکیل حکومت آق‌قویونلو اقداماتی انجام داده بودند. پس از قراعثمان به ترتیب پسرانش علی بیگ و حمزه قدرت را در دست گرفتند. امیر حسن بیگ (مشهور به اوزون حسن)، فرزند علی بیگ، با کنار زدن برادرش جهانگیر، در سال ۸۵۷ ق دیاربکر را تسخیر کرد و به فرمانروایی آق‌قویونلوها رسید (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۲۷۸-۲۷۹، ۲۸۴، ۲۸۷).

با فوت اوزون حسن در سال ۸۸۲ ق، پسرش سلطان خلیل جانشین او شد، اما بعد از مدت کوتاهی پسر دیگر اوزون حسن یعنی سلطان یعقوب شورش کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۳۰-۴۳۱) و در سال ۸۸۳ ق به فرمانروایی آق‌قویونلوها رسید. پس از وفات سلطان یعقوب در ماه صفر سال ۸۹۶ ق (خنجی، ۱۳۸۲: ۱۵۸، ۴۱۹)، حکومت آق‌قویونلوها در ایران دچار بحران گردید و به ترتیب بایسنقر پسر سلطان یعقوب، رستم بیگ بن مقصود بیگ نوه اوزون حسن، احمد بیگ بن اغورلو محمد نواده اوزون حسن، سلطان مراد پسر سلطان یعقوب و الوند میرزا دیگر نوه اوزون حسن، هر یک به مدت کوتاهی به قدرت رسیدند. کشمکش‌ها و منازعات بسیار موجب زوال آق‌قویونلوها شد تا این‌که در نهایت شاه اسماعیل اول صفوی در اوایل قرن دهم هجری به حکومت ترکمانان در ایران خاتمه بخشید.

البته با وجود منازعات و بحران‌های سیاسی بسیار در دوره ترکمانان، حکام و فرمانروایان نسبت به عمران و آبادانی و ساخت ابنیه عام‌المنفعه بی‌توجه نبودند. مسجد کبود و خانقاه مظفریه از آثار بسیار مشهور دوره قراقویونلوها است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۲۳). بنای مقدس درب امام و سردر آن از آثار تاریخی و بی‌همتای اصفهان است که در دوره حکومت جهانشاه قراقویونلو احداث گردید. از دوره آق‌قویونلوها در اصفهان چندین اثر و بنای تاریخی برجای مانده است. اوزون حسن آق‌قویونلو، مسجد جامع اصفهان را تعمیر و در آن کاشی‌کاری و تزیینات فاخر به کار برد. سر در خانقاه شیخ ابومسعود که در آن کاشی‌کاری نفیسی

انجام گردیده، مربوط به دورن سلطان یعقوب آق‌قویونلو است. در زمان رستم آق‌قویونلو پسر سلطان یعقوب نیز زاویه درب کوشک در اصفهان بنا شده است (هنرفر، ۱۳۸۶: ۱۲۲-۱۲۳، ۱۸۰). در دوره آق‌قویونلوها به دستور اوزون حسن، مسجد جامع قصرالدشت شیراز در سال ۸۷۵ ق تعمیر شد. در این دوره در سال ۸۹۵ ق، مسجدی به نام «بردی» در نزدیکی میدان قصرالدشت شیراز ساخته شد (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۲۲، ۱۷۰-۱۷۱). همچنین مسجد، بیمارستان و دیگر آثار احداثی اوزون حسن در میدان صاحب‌آباد تبریز بسیار باشکوه بود (روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۰۶؛ باربارو، ۱۳۸۱: ۴۱۸).

۲-۱. فرمان‌های حکام و سلاطین قراقویونلو و آق‌قویونلو

یکی از شواهد آشکار اهمیت و جایگاه والایی وقف در دوره ترکمانان، فرمان‌هایی است که حکام و سلاطین قراقویونلو و آق‌قویونلو در خصوص تولیت و معافیت‌های مالیاتی موقوفات صادر کرده‌اند. یکی از اماکنی که بیشترین فرامین ترکمانان در مورد آن بود، حرم حضرت معصومه (س) در قم بود.

جهانشاه قراقویونلو در جمادی‌الاول سال ۸۶۷ ق، فرمانی صادر و منصب نقابت سادات و تولیت موقوفات حرم حضرت معصومه (س) در قم را به سید نظام‌الدین احمد واگذار کرد. جهانشاه بر مصرف عواید موقوفات طبق شروط واقفان و آبادانی رقبات وقفی تأکید نمود (مدرسی طباطبائی، ۱۳۵۲: ۱۱۹-۱۲۲).

طبق فرمان اوزون حسن آق‌قویونلو در شعبان سال ۸۷۴ ق، نقابت سادات و تولیت اوقاف آستانه حضرت معصومه (س)، تولیت مزار امامزاده علی بن محمد باقر (ع) و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری در قم به سید نظام‌الدین سلطان احمد و سید کمال‌الدین عطاءالله واگذار شد. در این فرمان، اوزون حسن آق‌قویونلو ضمن تأکید بر آبادانی رقبات و مصرف درآمد آن‌ها طبق شروط واقفان، معافیت مالیاتی موقوفات را تأیید کرده است (همان: ۱۲۲-۱۲۶). این فرمان اوزون حسن آق‌قویونلو را پسرش سلطان یعقوب در رمضان سال ۸۸۴ ق تأیید و تصدیق نمود و او نیز معافیت‌های مالیاتی این اماکن را یادآور و بر آن تأکید نمود (همان: ۱۲۶-۱۳۰).

الوند بیگ نواده اوزون حسن آق‌قویونلو در سال ۹۰۴ ق فرمانی در مورد تأیید تولیت سید نظام‌الدین احمد و سید کمال‌الدین عطاءالله بر اوقاف حرم حضرت معصومه (س)، مزار امامزاده علی بن محمد باقر (ع) و خطابت و امامت مسجد امام حسن عسکری صادر کرد و ضمن تأکید بر آبادانی رقبات وقفی، برخی معافیت‌های قائل شد. بعلاوه بر

طبق فرمان الوند بیگ با درخواست سید نظام‌الدین احمد برای تولیت فرزندش، سید مرشد‌الدین رشید‌الاسلام با توجه به کهولت سن او و فوت سید کمال‌الدین عطاء‌الله و فرزند نداشتنش موافقت شده است (همان: ۱۳۱-۱۳۵).

از حسنعلی فرزند جهان‌شاه قراقویونلو سندی مورخ شوال سال ۸۷۳ ق، برجای مانده، که طبق آن او تولیت فردی به نام شیخ رضی‌الدین علی را بر موقوفات مزار و خانقاه شیخ نجم‌الدین محمود کرجی از بزرگان صوفیه در کرج تأیید و تصدیق کرده است. همچنین حسنعلی قراقویونلو دستور اعمال برخی معافیت‌های مالیاتی را برای موقوفات این خانقاه صادر کرده است (افشار، ۱۳۵۴: ۳۷۸-۳۸۱).

سلطان یعقوب آق‌قویونلو در سال ۸۹۳ ق فرمانی در خصوص معافیت املاک موقوفه مدرسه منصوریه شیراز صادر نمود. فرمان سلطان یعقوب خطاب به سید صدرالدین محمد دشتکی شیرازی، بانی و واقف مدرسه منصوریه بود و در آن موقوفه مذکور از مالیات‌های گوناگون مثل خراج، مراعی، وجوه‌العین، جهات، پیشکش جمعی و غیر جمعی، داروغگی، چریک، شیلان‌بها، ساوری و ... معاف شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۵۱-۳۵۳).

یکی از اماکنی که چندین فرمان درمورد موقوفات آن در دوره آق‌قویونلوها صادر شد، بقعه شهبهان اصفهان است. شاه علاء‌الدین محمد از سادات و بزرگان اصفهان در قرن‌های هشتم و نهم هجری بود که به فرمان شاهرخ تیموری به اتهام همراهی با شورشیان علیه او، در سال ۸۵۰ ق به قتل رسید. در سال ۸۵۲ ق بر مزار فعلی‌اش مشهور به بقعه شهبهان، مقبره‌ای بنا می‌کنند و چند دهکده از جمله اصفهانک را وقف آن می‌کنند (هنرفر، ۱۳۸۶: ۲۷۸-۲۷۹). اوزون حسن آق‌قویونلو در شعبان سال ۸۷۹ ق، تولیت موقوفات بقعه شهبهان در اصفهان را به بازماندگان سید علاء‌الدین محمد نقیب واگذار نمود (مدرسی طباطبائی: ۱۳۵۵: ۹۲). جانشین او سلطان یعقوب در ربیع‌الثانی سال ۸۸۴ ق مزرعه «ولاسان فریدن» از موقوفات بقعه شهبهان را به متولی آن بقعه یعنی شاه تقی‌الدین محمد، برادرزاده سید علاء‌الدین محمد واگذار کرد (مدرسی طباطبائی، ۱۳۵۶: ۲۶). فرمانی نیز از دوره حکومت سلطان یعقوب مورخ ذی‌القعدة ۸۸۶ ق، در تأیید وقف بودن «اصفهانک و درزیان و ولاسان» بر بقعه شهبهان برجای مانده که به امضا جلال‌الدین دوانی دانشمند مشهور آن زمانه، قاضی عیسی ساوجی وزیر سلطان یعقوب و قاضی ابوبکر طهرانی مورخ مشهور رسیده است (همان). امیر رستم آق‌قویونلو در رمضان سال ۹۰۰ ق، فرمانی در خصوص اثبات وقف بودن «موضع اصفهانک کراچ» در اصفهان بر مقبره شاه علاء‌الدین محمد مشهور به

بقعه شهشهان صادر و تأکید کرد، این مکان در تصرف متولی آن یعنی تقی‌الدین محمد می‌باشد. همچنین امیر رستم آق‌قویونلو شیوه اخذ مالیات از آن موقوفه را تعیین کرد (جزی، ۱۳۲۸: ۱۸۸-۱۸۹؛ دانش پژوه، ۱۳۴۷: ۴۹-۵۰).

حسنعلی فرزند جهانشاه قراقویونلو بر طبق فرمانی مورخ رمضان ۸۷۲ ق مالیات موقوفات کلیسای وانک طاطیف و غادی را که متعلق به مسیحیان بود، بخشید (مدرسی طباطبائی، ۱۳۵۵: ۹۰).

۳. اقدامات و موقوفات حکام و خاندان قراقویونلو و آق‌قویونلو

اقدامات عام‌المنفعه و موقوفات حکام و خاندان قراقویونلو و آق‌قویونلو، بیانگر توجه و رویکرد مثبت آنان نسبت به این موضوع و بهره‌گرفتن از ظرفیت‌های آن در راستای عمران و آبادانی است.

قرايوسف قراقویونلو، بنیانگذار واقعی حکومت قراقویونلوها، حامی مظلومان بود و در جهت پیشرفت کشاورزی، یاور زارعان و دهقانان بود. او به خصوص در جهت تعمیر بقاع و ازدیاد خیرات و موقوفات تلاش می‌کرد (روملو، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۴۲).

مسجد بی‌همتا و باشکوه کبود که موقوفات بسیاری داشت (همان، ج ۲: ۶۸۲-۶۸۳)، پرآوازه‌ترین بنای دوره حکومت قراقویونلوها در ایران است. بنا بر وقفنامه‌ای که برجای مانده، این مسجد به همراه خانقاه و عمارت‌های متعلق به آن «مظفریه» نامیده می‌شد و به فرمان و درخواست جهانشاه قراقویونلو توسط همسرش «خاتون جان خاتون معروف به بیگم» احداث شد. مندرجات وقفنامه همسر جهانشاه نشان می‌دهد، مسجد باشکوه کبود و خانقاه مجاورش دارای موقوفات متعدد و گوناگون چون اراضی، روستاها، باغ‌ها، حمام‌ها، قنات‌ها، نهرها، دکان‌ها، عمارت‌ها و کاروان‌سرا بوده است. عواید این موقوفات برای مخارج و مصارف گوناگون مسجد و خانقاه به کار می‌رفت. به عنوان مثال مبلغی برای تهیه خوراک در خانقاه به خصوص در اعیاد و مناسبت‌های مذهبی اختصاص داشت. همچنین مجموعه مظفریه، دارای کتابخانه‌ای بزرگ بود. گفته شده علامه جلال‌الدین دوانی از اندیشمندان و دانشمندان مشهور قرن نهم هجری یکی از کتاب‌های خود را در هنگام اقامت در مجموعه مظفریه نگاشته است (مشکور، ۱۳۵۲: ۶۵۱-۶۷۷). تألیف کتاب در زاویه مظفریه (عظیمی، ۱۳۹۵: ۲۱)، بیانگر کارکردهای علمی و آموزشی خانقاه‌های وقفی

۱. به دلیل لقب ابوالمظفر جهانشاه

است. همچنین با توجه به این‌که درآمد موقوفات، ابتدا برای مخارج و تعمیر خودشان هزینه می‌شد و سپس در مصارف تعیین شده طبق شروط واقفان، صرف می‌گردید، می‌توان گفت رقبات متعدد مجموعه مظفریه چون حمام‌ها، قنات‌ها و نهرها، دکان‌ها و کاروانسراها، موجبات تسهیل دسترسی عموم افراد به امکانات بهداشتی، تجاری و منابع آبی را فراهم آورد.

ابویوسف میرزا قراقویونلو پسر جهان‌شاه و حاکم فارس از حکام خیر و عادل دوران حکومت قراقویونلوها بود که از او به نیکی یاد شده است (طهرانی، ۱۳۵۶: ۴۰۱). ابویوسف میرزا در سال ۸۶۹ ق قریه و مزرعه معروف به خسروآباد به همراه منابع آبی متعلق به آن و باغ ترکمان‌آباد را که در گذشته صبح‌آباد خوانده می‌شد و شامل سه باغ متصل به هم می‌گردید به همراه قطعه زمین طولانی روبروی آن در حومه و توابع شیراز را بر مدرس حرم حضرت احمد بن موسی ؟؟ (شاهچراغ)، یعنی سید صدرالدین محمد دشتکی (۹۰۳-۸۲۸ ق) وقف نمود. ابویوسف میرزا تولیت اراضی و باغ‌های موقوفه را بر عهده خود سید صدرالدین محمد دشتکی گذاشت. طبق وقف‌نامه عواید موقوفات پس از عمارت اراضی، قنات‌ها و باغ‌ها، متعلق به سید صدرالدین بود. از جمله شروط وقف‌نامه ابویوسف میرزا، معافیت مالیاتی سید صدرالدین محمد دشتکی بود. بر طبق وقف‌نامه سید صدرالدین محمد دشتکی در هفته چهار روز می‌بایست در حرم حضرت احمد بن موسی ؟؟ به تدریس علوم و مباحث شرعی مثل حدیث، تفسیر، وعظ، تزکیه و کلام می‌پرداخت (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۳: ۲۶۲-۲۴۵). از ابویوسف میرزا در زمان حکومت بر ایالت فارس، وقف‌نامه دیگری نیز برجای مانده است. طبق این وقف‌نامه او اراضی و روستاهایی را بر مقبره نورالدین علی غازی اردکانی در اردکان فارس وقف کرده است (دانش پژوه، ۱۳۴۶: ۱۱۰-۱۱۲). البته برجای ماندن این دو وقف‌نامه از ابویوسف میرزا در مورد مزارات و بقاع شیعی در دوران کوتاه و پرآشوب حکومتش در ایالت فارس می‌تواند، بازتاب گرایش‌های شیعی او باشد. جهانگیر بیگ برادر سلطان اوزون حسن آق‌قویونلو که مدتی حاکم آق‌قویونلوها بود، در شهر ماردین بیمارستانی ساخت که در آن به بیماران غذا داده می‌شد (باربارو، ۱۳۸۱: ۶۴). از جمله اقدامات خیر و عام‌المنفعه اوزون حسن آق‌قویونلو، تعمیر مسجد جامع شهر ابهر بود. او مصالح و مخارج این تعمیر را از مال خالصه خود پرداخت. اوزون حسن هنگام سفر به شهر سلطانیه به دیدن مزار و مقبره سلطان محمد خدابنده و سلطان

ابوسعید از سلاطین دوره حکومت ایلخانان رفت و «بتعمیر قبه عالیه و ابواب البر از موقوفات آنجا که در حوزه دیوان بود» دستور داد (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۵۷-۵۵۸). در دوره ایلخانی سلطان محمد خدابنده (الجایتو)، در شهر سلطانیه بناهای عام‌المنفعه متعدد مثل مسجد، مدرسه، دارالحديث، دارالسیاده، خانقاه و بیمارستان احداث و موقوفات بسیاری بر آن‌ها تعیین کرده بود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۰-۱۶۱)

در سال ۸۷۶ ق، اوزون حسن هنگام ورود به پایتختش شهر تبریز، خیرات و میراث بسیار کرد و مبالغ بسیاری برای کمک به فقرا و مستحقان پرداخت و به اطعام عموم مردم اقدام نمود (طهرانی، ۱۳۵۶: ۵۵۸-۵۵۹؛ روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۵۱-۷۵۲). اوزون حسن در میدان صاحب‌آباد تبریز در کنار کاخ باشکوه هشت بهشت، مسجد و بیمارستانی مجهز و بزرگ احداث کرد. این بیمارستان دارای قسمت‌های بسیاری بود و درون آن را به زیبایی آراسته بودند. در تالارهای بزرگ این بیمارستان، فرش‌هایی درست به اندازه تالار وجود داشت. در حوالی بیمارستان هم زنجیری وجود داشت که مانع ورود اسب به این مکان می‌گردید. در زمان حکومت اوزون حسن و پسرش سلطان یعقوب بیش از هزار نفر از فقرا و بینوایان در بیمارستان حضور داشتند و از خدمات آن بهره می‌بردند (باربارو، ۱۳۸۱: ۴۱۴-۴۱۹) که بیانگر کاربردهای وقف و امور خیریه در جهت درمان و اطعام بیماران تهیدست می‌باشد

سلجوقشاه بیگم، همسر اوزون حسن و مادر سلطان یعقوب خیراتی داشت. او اموال بسیاری را در مسجد جامع تبریز خرج کرد و در آن مکان گنبد و طاق‌های فاخر، زیبا و باشکوه برافراشت (خنجی، ۱۳۸۲: ۴۰۵-۴۰۶). روزبهان خنجی مؤلف تاریخ عالم‌آرای امینی در مورد شاهزاده یوسف یکی از پسران اوزون حسن که مناطقی چون کاشان، نائین و برخی بخش‌های دیگر اصفهان را در اختیار داشت، می‌گوید «تعمیر بنای خیرات فرمودی و ابواب مبزات بر وجود آمال و حاجات فقرا و مساکین گشودی» (همان: ۴۰۹-۴۱۰) که بیانگر علاقه و توجه خاندان و شاهزادگان آق‌قویونلو به امور خیر است

۴. سایر موقوفات دوره ترکمانان

دردوره ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو علاوه بر حکام و سلاطین، سایر اقشار و گروه‌های مختلف جامعه هم موقوفاتی داشتند و از ظرفیت این نهاد برای بهبود رفاه و آسایش عموم افراد جامعه بهره جستند

امیر عمادالدین محمود ابن معین‌الدین شروانی از صاحب‌منصبان و واقفان بزرگ دوره قراقویونلوها بود. او در میدانی که در شهر کاشان احداث کرد، عمارت‌های بسیاری مثل

مدرسه، مسجد، بیمارستان، حمام، عمارت ساعت و کاروان‌سرا ساخت (محمد الحسینی، ۱۳۶۲: ۷۷۲). مسجدی که امیر عمادالدین محمود بنا نمود به نام مسجد میرعماد مشهور گردید و دارای کتیبه‌ای است که بیانگر احداث آن در سال ۸۶۸ ق یعنی در زمان حکومت جهانشاه قراقویونلو می‌باشد. بر طبق بخشی از وقف‌نامه‌ای که از سال ۸۷۷ ق برجای مانده، عمادالدین محمود شروانی یک حمام، سهامی از قنات اسفیداب قریه فین و دکان‌های متعدد را بر مسجد و بیمارستان احداثی‌اش وقف نموده است. در قسمت دیگری از وقف‌نامه، او نصف یک دکان عصارى، اراضی و سهامی از یک قنات را بر مسجد و خانقاهش وقف کرده است. در بخش دیگر وقف‌نامه به ساخت و وقف خانقاه، بیمارستان و «عمارت وقت و ساعت» اشاره شده و رقبات متعدد مثل قنات، زمین، دکان و آسیاب برای آن‌ها تعیین شده است. تولیت موقوفات عمادالدین محمود شروانی تا زمان حیات بر عهده خودش و پس از آن متعلق به اولادش بود. درآمد موقوفات در ابتدا می‌بایست برای عمارت خودشان هزینه می‌شد و پس از پرداخت حق متولی برای مصارف تعیین شده صرف می‌شد. از مصارف تعیین شده، تأمین «اسباب و آلات و ادوات»، پرداخت حقوق کارکنان و دیگر نیازمندی‌های جاری عمارت وقت و ساعت بود. همچنین در خانقاه می‌بایست هر روزه برای نیازمندان و فقرا آش طبخ می‌گردید (تصویر شماره ۱) (شهبهانی، ۱۳۳۶: ۲۳-۴۶). بدین ترتیب موقوفات عمادالدین محمود شروانی، با توجه به احداث مسجد، مدرسه، بیمارستان، خانقاه، عمارت وقت و ساعت و کاروان‌سرا، دارای کارکردهای آموزشی، مذهبی، درمانی، علمی، خدماتی و تجاری بوده‌اند.

تصویر شماره ۱: بخشی از وقف‌نامه عمادالدین کاشانی (غیائیان، مشهدی نوش‌آبادی، ۱۴۰۱: ۱۰۱).

۱. برای تعیین زمان توسط مولانا فخرالدین علی کاشی تأسیس شده بود.

مندرجات کتاب شروط فارسی تألیف دریستی کازرونی، بیانگر رواج فرهنگ وقف در کازرون فارس در دوره ترکمانان قراقویونلو می‌باشد. در این کتاب وثیقه‌نامه‌هایی در مورد املاک موقوفه به ویژه بر بقعه مرشدی در کازرون وجود دارد (تصویر شماره ۲). بقعه مرشدی مقبره ابواسحاق بن شه‌ریار کازرونی، مؤسس فرقه مرشدیه یا کازرونیه بود. در دوره ترکمانان قراقویونلو، بقعه مرشدی در کازرون املاک موقوفه بسیاری چون اراضی، مزارع، باغ‌ها، قنات‌ها و دکان‌های تجاری داشت (دریستی کازرونی، نسخه خطی: ۶۷-۷۴، ۸۱-۸۴، ۱۱۰-۱۳۰) که بیانگر نقش عرفا و متصوفه در گسترش موقوفات است. همچنین وثیقه‌نامه‌های مرتبط با وقف در کتاب شروط فارسی اطلاعات با ارزشی را در مورد موقوفات به خصوص راجع به شیوه اجاره‌دهی و اخذ مالیات نشان می‌دهد.

تصویر شماره ۲: وثیقه‌نامه‌ای در مورد وقف بر بقعه مرشدیه (دریستی کازرونی، نسخه خطی: ۱۱۰-۱۱۱).

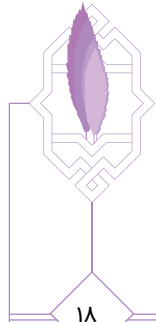
بنا بر آنچه در کتاب تاریخ جدید یزد تألیف کاتب یزدی آورده شده در دوره جهان‌شاه قراقویونلو، برخی صاحب منصبان و مقامات محلی در یزد خیرات و موقوفاتی برای کمک به مستمندان داشتند و در این دوره خواجه معین‌الدین علی، خانقاهی در فیروزآباد میباید یزد بنا نهاد و به اطعام فقرا پرداخت (کاتب یزدی، ۱۳۸۶: ۲۴۹-۲۵۰).

شیخ خضر جنید رازی در سال ۸۷۳ ق مزارع و قنات‌هایی را بر آستان امامزاده جعفر بن موسی الکاظم ؟؟ در شهرستان پیشوا تهران وقف کرد. تولیت موقوفات مذکور تا هنگام حیات بر عهده واقف و بعد از آن نسل در نسل متعلق به فرزندانش بود. طبق شروط

وقفنامه برجای مانده، عواید املاک موقوفه می‌بایست برای عمارت و مخارج آستان امامزاده جعفر ؟؟ مثل فرش، شمع و چراغ و پرداخت حقوق متولیان و خادمان هزینه می‌شد (بختیاری، ۱۳۹۲: ۱۷۲-۱۷۴).

یکی از بزرگترین و مهم‌ترین موقوفات دوران آق‌قویونلوها، احداث و وقف مدرسه منصوریه در شیراز بود. بانی این مدرسه سید صدرالدین محمد دشتکی شیرازی از دانشمندان جامع‌العلوم نیمه دوم قرن نهم هجری بود که آثار متعددی در علوم مختلف تألیف کرد (کاکائی، ۱۳۷۵: ۸۳-۸۶). در سال ۸۸۳ ق، سید صدرالدین محمد دشتکی املاک و اراضی بسیاری را در محله دشتک شیراز خریداری کرد و مدرسه‌ای به نام منصوریه در آن بنا نهاد. سید صدرالدین محمد، موقوفات بسیاری برای این مدرسه تعیین کرد که روستای قصر کرم در فسا، مزرعه سختویه معروف به سختان در حومه شیراز، روستای سهل‌آباد در بلوک رامجرد، چندین نخلستان و مزرعه در روستای «نیم ده» افزر و مزرعه نصیرآباد در باغ دشت بلوک جره از آن جمله بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۰۳۵، ۱۲۰، ۱۲۶۳، ۱۲۷۶). مدرسه منصوریه به یکی از مراکز مهم علمی و آموزشی ایران تبدیل گردید و دانشمندان برجسته‌ای در آن رشد کردند. این موضوع به وضوح بیانگر نقش و کارکردهای وقف اماکن آموزشی در پیشرفت علمی می‌باشد.

در سال ۸۹۹ ق رئیس جمال‌الدین ملک احمد، رئیس فخرالدین ملک حسین و ملاحسام‌الدین ابراهیم در جبل سامغان کوه‌مره شیراز، هشت قطعه زمین را بر بقیعه سید امین‌الدین محمد بلیانی از عرفای برجسته قرن‌های هفتم و هشتم هجری قمری وقف کردند (تصویر شماره ۳) (وقفنامه رئیس جمال‌الدین ملک احمد، رئیس فخرالدین ملک حسین و ملاحسام‌الدین ابراهیم، اداره کل اوقاف کازرون: آرشیو ۳۱۰، بدون شماره). در این دوره وقف بر مزار عرفا و صوفیان پدیده‌ای رایج بود و مزار و خانقاه‌های عرفا، پناهگاهی برای پیروان آن‌ها و مستمندان بود. زیرا این اماکن معمولاً موقوفات بسیاری داشتند که درآمد حاصل از آن صرف پذیرایی و اطعام مراجعین و زیارت‌کنندگان می‌شد.

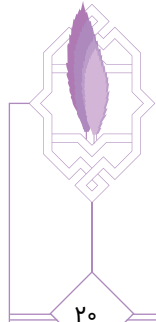

تصویر شماره ۳: بخشی از وقفنامه (رئیس جمال‌الدین ملک احمد، رئیس فخرالدین ملک حسین و ملا حسام‌الدین ابراهیم، اداره کل اوقاف کازرون: آرشيو ۳۱۰، بدون شماره).

از جمله وقفنامه‌های دوره ترکمانان، وقفنامه روشن‌آباد است. در دوره حکومت آق‌قویونلوها بر طبق وقفنامه‌ای که در سال ۹۰۰ ق نگاشته گردیده، فردی به نام سید شهاب‌الدین فضل‌الله قاضی بر مزار امامزاده عبدالله کاظم و فضل‌الله کاظم مشهور به روشن‌آباد در استرآباد (گرگان)، مسجد، گنبد و مقبره‌ای بنا نهاده و املاکی بر آن‌ها وقف کرده است. از جمله رقبات وقفنامه، چشمه روشن‌آباد و آسیاب مشهور به جمال‌الدین بود. بر طبق شروط وقفنامه عواید موقوفات بعد از عمارت بنا، باید برای پرداخت حقوق کارکنان، مدرس، خدمه و مجاوران مزار و مسجد صرف می‌گردید. متولی موقوفات اولاد واقف بود. از شروط واقف این بود که مدرس در مزار و مسجد مذکور به تدریس علوم دینی بپردازد (معطوفی، ۱۳۸۷: ۳۵۳-۳۵۶). وقفنامه‌هایی مثل وقفنامه روشن‌آباد، بیانگر رواج وقف بر بقاع امامزادگان است که موجب رونق و آبادانی این اماکن می‌شد.

وقفنامه‌ای هم مربوط به یک خانقاه، مشهور به زاویه پیر سالتوق در یکی از روستاهای شهر خوی وجود دارد که بر طبق آن پیرسالتوق از اولاد حاجی بکتاش (متوفی ۶۹۹ ق)، سه روستا و یک مزرعه را بر اولادش به شرط اطعام مسافران زاویه مذکور وقف نموده است. حاجی بکتاش از عرفا و صوفیان قرن هفتم هجری بوده است. بنا بر شواهدی که در وقفنامه وجود دارد، پیرسالتوق به احتمال زیاد در دوره حکومت جهانشاه قراقویونلو و یا اوزون حسن آق‌قویونلو می‌زیست و بنابراین این وقفنامه مربوط به دوران حکومت

ترکمانان است. بر اساس وقفنامه مذکور، فرزندان پیر سالتوق برای بقا و نگهداری موقوفات، حق برداشت محصول و اخذ مالیات‌های گوناگون را داشتند. در این وقفنامه اطلاعات بسیاری در مورد میزان، اسامی و چگونگی دریافت مالیات‌ها وجود دارد (مقدم، ۱۳۸۹: ۱۰۹-۱۱۸) که می‌تواند در مطالعات تاریخی در حوزه امور مالی بسیار سودمند باشد.

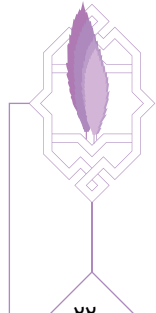

نتیجه‌گیری

دوران حکومت ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو همراه با منازعات و تحولات سیاسی متعدد بود. با این وجود اسناد و مندرجات منابع تاریخی، بیانگر اهمیت و جایگاه والایی موضوع وقف در نزد سلاطین و حکام این سلسله‌ها است. به خصوص جهانشاه قراقویونلو و اوزون حسن آق‌قویونلو سلاطین مقتدر این دوره، فرمان‌ها و اقداماتی درحوزه وقف داشتند که نشان می‌دهد آنان به این موضوع بی‌توجه نبودند و شاید از وقف به عنوان ابزاری برای نشان دادن چهره یک حاکم شایسته و خیرخواه از خود، بهره می‌بردند. بسیاری از وقف‌نامه‌ها، فرمان‌ها و موقوفات دوره دو سلسله ترکمان قراقویونلو و آق‌قویونلو مرتبط با بقاع امامزادگان و مزار عرفا است که بیانگر نقش این اماکن در گسترش موقوفات است. البته در این دوره وقف‌های شد که بیانگر توجه گروه‌های مختلف جامعه به بهره‌گیری از ظرفیت و کارکردهای نهاد وقف برای توسعه علمی، آموزشی و کمک به عمران و آبادانی به ویژه در جهت تأمین نیازهای مستمندان است. مدرسه منصوریه، مجموعه مظفریه و ابنیه امیر عمادالدین محمود کاشانی از مشهورترین و مهم‌ترین موقوفات دوره ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو می‌باشند. همچنین وقف‌نامه‌های این دوره حاوی اطلاعات ارزشمندی است که می‌تواند در شناخت اوضاع جامعه در آن روزگار مؤثر باشد.

کتاب‌نامه

- افشار، ایرج (۱۳۵۴). «فرمانی دیگر از حسنعلی قره‌قویونلو». *بغما*، سال ۲۸، ش ۶، ص ۳۷۸-۳۸۱.
- باربارو، جوزوفا و دیگران (۱۳۸۱). *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
- بختیاری، مهدی (۱۳۹۲). «بقعه متبرکه امامزاده جعفر (علیه‌السلام) پیشوا و موقوفات آن»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۸۲، ص ۱۶۱-۱۷۴.
- جزئی، ملاعبدالکریم (۱۳۲۸). *رجال اصفهان (تذکره‌القبور)*، با حواشی سید مصلح‌الدین مهدوی، بی‌جا: بی‌نا.
- حسینی فسایی، حسن (۱۳۸۲). *فارسانامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، ج ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.
- خنجی، فضل‌الله بن روزبهان (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای امینی*. تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۲). *مآثرالملوک*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: رسا.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیرفی اخبار بشر*، تصحیح محمد دبیر سیاقی، ج ۴، تهران: خیام.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۴۶). «اسناد آستانه نورالدین علی غازی اردکانی»، *نامه آستان قدس*، ش ۳۱، ص ۱۱۰-۱۲۹.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۴۷). «چهار فرمان (فرمان امیر رستم آق‌قویونلو درباره موقوفه اصفهانک)»، *مجله وحید*، ش ۶۱، ص ۴۹-۵۳.
- دریستی کازرونی، شمس‌الدین. *شروط فارسی*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۶۱۲.
- روملو، حسن (۱۳۸۴). *احسن‌التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، ج ۱ و ۲، تهران: اساطیر.
- شهشپانی، حسین (۱۳۳۶). «خلاصه‌ای از وقف‌نامه مسجد میرعماد و فرمان‌های سلاطین که در آن باقی‌مانده است»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۵، ص ۲۳-۵۰.
- صدر، بهمن (۱۴۰۱). «نقش و جایگاه سادات دردوره ترکمانان آق‌قویونلو»، *مطالعات تاریخ اسلام*، سال ۱۴، ش ۵۵، ص ۸۹-۱۱۸.
- طهرانی، ابوبکر (۱۳۵۶). *دیار بکریه*، تصحیح نجاتی لوغال و فاروق سومر، تهران: طهوری.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۵). «بررسی میزان استنساخ کتاب‌های خطی در کانون‌های صوفیان با استناد به نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران»، *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ش ۲، ص ۳-۲۶.
- غیاثیان، محمد رضا، مشهدی نوش‌آبادی، محمد (۱۴۰۱). «تحلیلی بر نوع و کارکرد ساعت‌های سه‌گانه مجموعه عمادی کاشان در دوران تیموری و صفوی»، *رهپویه هنرهای صناعی*، ش ۴، ص ۹۵-۱۰۸.

- کاتب یزدی، احمد بن حسین (۱۳۸۶). *تاریخ جدید یزد*، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- کاکائی، قاسم (۱۳۷۵). «آشنایی با مکتب شیراز: ۱- میر صدرالدین دشتکی (سید سند)»، *خردنامه صدر*، ش ۳، ص ۸۲-۸۹.
- محمد الحسینی، مجدالدین (۱۳۶۲). *زینت‌المجالس*، تهران: کتابخانه سنایی.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۵۳). «وقف‌نامه‌ای از ترکمانان قراقویونلو»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۲۰، ص ۲۴۵-۲۶۵.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۵۲). «فرمان‌های امراء ترکمان در تفویض تولیت آستانه قم»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۱۹، ص ۱۱۸-۱۳۵.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۵۵). «هفت فرمان دیگر از پاشاهان ترکمان»، *بررسی‌های تاریخی*، سال ۱۱، ش ۲، ص ۸۷-۱۲۶.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۵۶). «چند سند تاریخی مربوط به اصفهان»، *مجله وحید*، ش ۲۲۷، ص ۳۱-۲۴.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، بی‌جا: انجمن آثار ملی.
- معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷). *گرگان و استرآباد: سنگ‌مزارها و کتیبه‌های تاریخی*، تهران: حروفیه.
- مقدم، علیرضا (۱۳۸۹). «وقف‌نامه زاویه بکناشی درخوی»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۷۰، ص ۱۰۹-۱۲۴.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۸). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*، تهران: سمت.
- میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق (۱۳۸۷). *کتیبه‌های یادمانی فارس: بناهای قرن هفتم تا دهم هجری*، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- وقف‌نامه رئیس جمال‌الدین ملک احمد، رئیس فخرالدین ملک حسین و ملا حسام‌الدین ابراهیم. اداره کل اوقاف کازرون، آرشیو ۳۱۰، بدون شماره.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۸۶). *اصفهان*، تهران: علمی و فرهنگی.